

רבני ירושלים וקנאיה בפולמוס השמיטה בתרמ"ט

שירה פריד

תקציר

לקראת שנת תרמ"ט (1888-1889) התנהל פולמוס עז בשאלת השמירה על השמיטה במושבות החקלאיות החדשות בארץ ישראל. כדי שלא להשבית את העבודה במושבות, שמצבן הכלכלי לא היה מזהיר באותה עת, גיבשו רבני רוסיה היתר הלכתי לעבודה בשמיטה על בסיס מכירת הקרקע לנוכרי וקרוי היתר המכירה. את ההיתר אימצו תנועת חובת ציון והברון רוטשילד, והם הורו למתיישבים לפעול לפיו, ואולם רבני ירושלים התנגדו להיתר, וכמה מושבות ביקשו לציית להוראותיהם ולשבות מעבודה בשמיטה.

חוקרים לא מעטים עסקו בפולמוס השמיטה, ורובם ראו בו ביטוי למתח ששרר בין האידאל הלאומי לאידאל הדתי בחיבת ציון. ההיסטוריונים התמקדו בעיקר בבחינת עמדותיהם של חובבי ציון בסוגיה ובהשפעת הפולמוס על היחסים בין האגף המשכילי לאגף המסורתי בתנועה. לעומת זאת, עמדותיהם של המתנגדים להיתר בארץ ישראל לא נחקרו לעומק, וההיסטוריונים הסתפקו בקביעתם של בני התקופה כי רבני ירושלים התנגדו להיתר בגלל עוינותם כלפי המושבות. בחינה מדוקדקת של האירועים מעלה כי מקצת רבני ירושלים בלבד התנגדו להיתר; כי את ההתנגדות הפומבית להיתר הובילו קנאי ירושלים עם כמה מאנשי המושבות; וכן כי עמדתם של רבני ירושלים כלפי המושבות החדשות הייתה שונה ומורכבת יותר מזו שייחסו להם בני התקופה.

מילות מפתח: חיבת ציון, רבני ירושלים, שמיטה, תרמ"ט

רבות נכתב על פולמוס השמיטה בתרמ"ט.¹ רוב ההיסטוריונים שכתבו על אודותיו ראו בו ביטוי למתח ששרר בין האידאל הלאומי לאידאל הדתי של חיבת ציון ובין האגף המשכילי לאגף המסורתי של התנועה. השאלה שעמדה על הפרק הייתה אם שני האידאלים

* מאמר זה מבוסס על עבודת המוסמך שלי 'פולמוס השמיטה בתרמ"ט: ההתנגדות להיתר המכירה בארץ ישראל והשפעתה על הזיקה בין רבני ירושלים למושבות', שנכתבה בהנחייתו של פרופ' דימיטרי שומסקי באוניברסיטה העברית בירושלים. תודתי נתונה לו על ההנחיה ועל הערותיו המדויקות והמועילות.

1 יוסף שלמון, **דת וצינונות: עימותים ראשונים**, הספרייה הצינונית, ירושלים תש"ן, עמ' 130-138; הנ"ל, 'פולמוס השמיטה: הדיון הרבני והפוליטי על היתר המכירה בתרמ"ט', **קתדרה**, 170 (טבת תשמ"ט),

האלה יכולים לדור בכפיפה אחת. רבני התנועה גיבשו את היתר המכירה, הוא התיר את עבודת האדמה בשנת השמיטה לאחר מכירתה ללא יהודי ונועד לאפשר את קיומו של יישוב לאומי חקלאי שיקומו בו כל מצוות התורה. ואולם לא הכול קיבלו את ההיתר ההלכתי הזה, וקמו לו מתנגדים באירופה וגם בקרב אנשי היישוב הישן בירושלים. רוב ההיסטוריונים, כמו בני התקופה, כינו את כל אנשי היישוב הישן שהתנגדו להיתר המכירה בשם 'רבני ירושלים', וקבעו שהתנגדותם להיתר נבעה מעוינות למפעלה של חבית ציון ומרצון להביא להרס המושבות. ואולם למעשה המתנגדים להיתר בירושלים לא השתייכו לקבוצה אחת אלא היו כמה גורמים שונים בעלי עמדות ומניעים שונים. המשותף לכולם היה ההתנגדות ההלכתית להיתר המכירה; אך בנוגע לעמדותיהם כלפי ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל ולמידת השתתפותם בפעולות המחאה וההתנגדות הציבורית – היו ביניהם הבדלים של ממש.

התנגדותם של 'רבני ירושלים' להיתר המכירה בעיני בני התקופה וההיסטוריונים

בשנים תרמ"ד-תרמ"ח (1883-1888) פרסמו ראשי הכוללים בירושלים כרוזים שהם הביעו בהם את התנגדותם למושבות החדשות. הם נימקו את התנגדותם בחשש שמא יפגע גיוס התרומות למושבות בכספי החלוקה ובמורת רוחם מאי-שמירת המצוות במושבות.² חובבי ציון ראו בהתנגדותם של אנשי היישוב הישן להיתר המכירה בתרמ"ט המשך של התנגדות זו; בעיניהם היה זה צעד נוסף – חריף יותר – במאבקם של אנשי היישוב הישן במושבות, שנועד להביא לחורבן.

כמה מראשי חבית ציון טענו כי כל השנים ניסו רבני ירושלים לסכסך בין הברון רוטשילד למושבות כדי לגרום לברון להפסיק את תמיכתו בהן, וכך להביא לקריסתן. הסופר אברהם יעקב סלוצקי ייחס את המרד בזיכרון יעקב בראשותו של ד"ר גולדברג למזימה של רבני ירושלים.³ משה לייב ליליינבלום, מראשי חבית ציון, סבר כי כאשר

עמ' 63-80; אריה אדרעי, 'שורשי הפסיקה הציונית-הדתית: הרב קוק ופולמוס השמיטה', על דעת הקהל, ב' (2012), עמ' 838-839; אהוד לוז, מקבילים נפגשים: דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח אירופה בראשיתה 1882-1904, עם עובד, תל אביב 1985, עמ' 108-113; שלום רצבי, 'פולמוס השמיטה וחיבורו הראשון של הרב קוק על הציונות', עיונים בתקומת ישראל, 8 (1998), עמ' 580-587; מנחם פרידמן, 'למשמעותו החברתית של פולמוס השמיטה (תרמ"ט-תר"ע)', שלם, א (תשל"ד), עמ' 457-463, 468-473; אליעזר שביד, מולדת וארץ יעודה: ארץ ישראל בהגות של עם ישראל, עם עובד, תל אביב 1979, עמ' 167-168; אשר כהן, 'היתר הלכתי בסבך עימות אידאולוגי: פולמוס השמיטה תשס"א בראי פולמוס השמיטה בראשית ההתיישבות היהודית', בתוך: אליעזר דון יחיא (עורך), בין מסורת לחידוש; מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל; ספר זיכרון ליהושע קניאל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 584-586.

- 2 ישראל קלוזנר, התנועה לציון ברוסיה, ב, הספרייה הציונית, ירושלים תשכ"ב, עמ' 65-67.
- 3 אברהם יעקב סלוצקי, 'אחרי הרעש (ג)', המליץ, ח' בכסלו תרמ"ט (12.11.1888), עמ' 1. על המרד ראו: קלוזנר, שם, עמ' 314-321.

נוכחו רבני ירושלים שהברון ממשיך לתמוך במושבות למרות ניסיונותיהם לסכסך בינו ובינו, הם המתנינו לשנת השמיטה, שהיא 'נחשול אחד' אשר 'יבלע' וישחית את הישוב עד היסוד'. הוא הוסיף כי בתרמ"ט אולי יצליח היישוב להחזיק מעמד למרות שביתתן של כמה מהמושבות, אך חזונה של תנועת חיבת ציון – ליישב אלפי משפחות בארץ ישראל – לא יוכל להתגשם אם לא יבוטל איסור העבודה בשמיטה: 'הישוב ואסור השמיטה אינם יכולים להתקיים כאחד'.⁴

מרדכי דיסקין מפתח תקווה התנגד לטענה כי רבני ירושלים הם שונאי היישוב. לדעתו, הרבנים התנגדו להיתר המכירה מנימוקים הלכתיים וכן משום שידעו כי השמיטה לא תביא להרס המושבות. לדבריו, הם טעו בשני עניינים: ראשית, היה עליהם להודיע לרבני רוסיה כי השמיטה אינה כרוכה בסכנת נפשות למתיישבים, ובכך היו מונעים אותם מלהסתמך על ההנחה השגויה הזאת ולגבש את היתר המכירה; שנית, התעלמותם מהמושבות גרמה למתיישבים לחשוב שהם שונאים אותם: 'היתכן? ישאלו [המתיישבים] כי לוא לא שנאו הרבנים בעיר הק' [דש] את המושבות מדוע לא יבאו אף פעם אחת לראות בעמל אחיהם מעבודתם את אדמת הק' [ודש], מחזה כזו אשר יהמו אליה רבבות ישראל?'⁵.

רוב ההיסטוריונים לא ייחדו דיון של ממש לשאלה מדוע התנגדו רבני ירושלים להיתר המכירה. יוסף שלמון מסכים עם טענתם של בני התקופה וקובע: 'אין ספק שההנהגה האשכנזית בירושלים ניצלה את עניין השמיטה כדי לנגח את ההתיישבות החדשה בארץ ואת תנועת חיבת ציון, ואולי אף כדי לערער את אחיזתה בארץ'.⁶ יהושע קניאל סובר כי האשמתם של חובבי ציון את רבני ירושלים בניסיון למוטט את המושבות מופרזת, אך אינו מפרק אותה.⁷ לעומתם, מנחם פרידמן ואהוד לוז סוברים שהתנגדותם של רבני היישוב הישן להיתר המכירה נבעה בעיקרה מנימוקים דתיים. לדבריהם, מכיוון שרבני היישוב הישן ראו ביהודי ארץ ישראל עילית דתית שמקפידה על קיום המצוות יותר מאנשי הגולה, הם סברו שאין זה מן הנכון לחפש היתרים למצוות שתלויות בארץ. הם גם סברו כי מכיוון שאנשי המושבות מזלזלים בקיום המצוות, אין זה הזמן המתאים להקל בשמירת מצוות השמיטה.⁸

4 המליץ, א' בטבת תרמ"ט (5.12.1888), עמ' 2584-2588.

5 מרדכי דיסקין, דברי מרדכי, דפוס פרומקין, ירושלים תרמ"ט, עמ' כ"ה, ע"א-ע"ב.

6 שלמון, דת וציונות, עמ' 131-132.

7 יהושע קניאל, 'היישוב הישן וההתיישבות החדשה', בתוך: מרדכי אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 279-280; הנ"ל, המשך ותמורה: היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 130-131.

8 פרידמן, 'למשעותו החברתית', עמ' 465-466; לוז, מקבילים נפגשים, עמ' 111.

עמדותיהם של רבני ירושלים כלפי המושבות החדשות

באותה העת היו בקהילה האשכנזית בירושלים שני רבנים חשובים: שמואל סלנט ומשה יהושע יהודה לייב (המהרי"ל) דיסקין. הרב סלנט (תקע"ו-תרס"ט, 1816-1909) עלה לירושלים מליטא בתר"א (1841), ובשנת תרל"ח (1878) הוא מונה לרבה האשכנזי של ירושלים.⁹ הרב סלנט עמד בראש בית הדין האשכנזי ושימש נשיא הוועד הכללי, ארגון גג לכוללים של הפרושים, שהיה אחראי בעיקר לכספי החלוקה.¹⁰ מנחם פרידמן סבור שכוחו של הרב סלנט נבע מאורח חייו הצנוע והסגפני, כי בזכותו הוא יכול לעמוד בראש הוועד הכללי בתקופה שרבו החשדות וההאשמות במעילה נגד ראשי הכוללים השונים; וכן היה הרב סלנט ידוע בפיקחותו, ולדעתו של פרידמן זו התבטאה בעיקר בהימנעותו מעימותים שהוא ידע כי לא יוכל לנצח בהם.¹¹

הרב דיסקין (תקע"ט-תרנ"ח, 1818-1898) עלה לירושלים מליטא בתרל"ז (1877). הוא לא נשא שום תפקיד רשמי בירושלים, אך הקים בית דין משלו ופרס את חסותו על כוללי הונגריה (אונגארן) וסובאלק-לומז'ה. הרב דיסקין לחם בקנאות נגד בתי הספר החדשים ('שקאלעס'), נגד לימוד שפות זרות ונגד תחיית השפה העברית.¹² לעומת זאת, הוא תמך בהקמת מושבות חקלאיות בארץ ישראל. הוא הורה לתלמידו יהושע זאב זיסנווין, שהתייעץ עמו בנושא, לרכוש אדמות בצפון הארץ כדי להקים עליהן מושבה. בשיחותיהם אמר הרב דיסקין כי ההתעוררות לעלייה לארץ ישראל באותה עת היא סימן לראשית הגאולה וכי יישוב הארץ וקיום המצוות התלויות בה הם זרו לביאת הגאולה. זיסנווין רכש את אדמת יסוד המעלה, ואחרי כן את אחוזת ארבל, אך לא עלה בידו להקים מושבה.¹³ הרב דיסקין פרס את חסותו על אגודת מייסדי היישוב של קבוצת הירקונים, שרכשה קרקעות בפתח תקווה ומרביתה נמנתה עם אנשי כולל אונגארן בירושלים. לפי תקנות האגודה, הקושאן יירשם על שמו של הרב דיסקין ו'כל התנהגות של החברה יהיה רק ע"פ פקודתו בכל דבר'.¹⁴ אנשי עקרון באו להתייעץ עמו כיצד לקיים את המצוות התלויות בארץ, והוא הורה להם איך לעשות זאת בלי להיפגע כלכלית.¹⁵ גם מרדכי דיסקין מפתח תקווה, שהיה

9 מרדכי אליאב, ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1777-1917, כתר, ירושלים 1978, עמ' 154.

10 יוסף שלמון, 'היישוב האשכנזי העירוני בארץ ישראל, 1890-1903', בתוך: ישראל קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, א, כתר, ירושלים תש"ן, עמ' 541, 546.

11 מנחם פרידמן, חברה במשבר לגיטימציה - היישוב הישן האשכנזי 1900-1917, מוסד ביאליק, ירושלים 2001, עמ' 94-95.

12 יוסף שלמון, 'איש מלחמה ר': משה יהושע לייב (מהרי"ל) דיסקין', בתוך: בנימין בראון ונסים ליאון (עורכים), הגדולים: אישים שעיצבו את פני היהדות החרדית בישראל, מאגנס והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשע"ז, עמ' 296-298, 302-303.

13 יהושע זאב זיסנווין, ספר ציר נאמן, י"ג לעווי, ירושלים תרנ"ט, עמ' ד ע"א-ע"ב, ס ע"ב. ראו גם: קלויזנר, התנועה לציון ברוסיה, ב, עמ' 146-148.

14 מרדכי אליאב, 'חבלי בראשית של פתח תקווה', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 21-23.

15 המליץ, א' בתמוז תרמ"ז (23.6.1887), עמ' 1361.

קרוב משפחתו, כתב כי הרב דיסקין עודד אותו להתיישב במושבה למרות מצבה הדחוק וכי בכל פעם שבא לבקר הוא 'דרש תמיד בשלום אכרי ישראל על הרי יהודה'.¹⁶ הגעתו של הרב דיסקין לירושלים תרמה מאוד להתפתחותה של תופעת הקנאות בעיר. לפי הגדרתו של מנחם פרידמן, קנאים הם אלה שאינם מתחשבים 'במיגבלות שהמציאות החברתית כופה על ההנהגה הדתית הממוסדת'. לעתים קרובות עמדותיהם הרעיוניות של הקנאים ושל הממסד הדתי כלפי 'הסוטים מן המסורת' זהות, אך הממסד נוקט גישה מאופקת מתוך שיקולים חברתיים שונים. הקנאים לעומת זאת מביעים את התנגדותם בפעולות שונות, ללא כל התחשבות בשיקולים אחרים. סביב הרב דיסקין התרכזה קבוצת קנאים שנמשכו לקנאותו, ואליהם הצטרפו אנשים שרצו להשפיע על הנעשה בעיר ממניעים שונים. אלה העמידו פנים שהם פועלים מתוך קנאות דתית, וכך החתימו אותו על חרמות וכרוזים שניסחו. החסות שפרס הרב דיסקין על הקנאים הקנתה להם חופש פעולה רב, בעיקר בשל חולשתה היחסית של ההנהגה האשכנזית בירושלים באותה העת. אף על פי שהקנאים קראו תיגר בפעולותיהם על ההנהגה הממוסדת וגרמו נזק כבד לתדמיתו של היישוב הישן כולו, ההנהגה התקשתה להיאבק בהם.¹⁷

עמדתו של הרב דיסקין בנוגע למושבות החדשות הייתה שונה מאוד מזו של הרב סלנט, כמו שאפשר להיווכח משיחותיהם עם איש חיבת ציון איסר רטנר בשנת תרמ"ז (1887). הרב דיסקין אמר לו שזהו 'רעיון יקר מאוד' והביע את תקווה כי למרות הטעויות שנעשו בהתחלה, המושבות של חובבי ציון יצליחו לשרוד ולהתפתח. הוא אף קרא לכל מי שיש בידו די כסף לקנות נחלה בארץ ישראל ולגור בה. כאשר שאל אותו רטנר מה יהיה בשנת השמיטה, הוא ענה: 'כאשר תבוא שנת השמיטה, אז נראה'. עם זאת, הרב דיסקין סירב לבקשתו של רטנר להעלות את דבריו על היישוב על הכתב כדי שהוא יוכל להראותם לאחרים כשיחזור לרוסיה. לעומתו, הרב סלנט אמר לרטנר כי רעיון היישוב הוא 'רעיון רוח' משום שהמתיישבים לא יצליחו לעולם להתפרנס בכוחות עצמם וכי הארץ יכולה לכלכל 50,000 משפחות בלבד; גם אם תוכל חיבת ציון לסייע למספר כזה של מתיישבים, הרי זו טיפה מן הים לעומת יהדות רוסיה כולה. הוא הוסיף: 'אחרי כל אלה, תבוא שנת השמיטה ותשבית את עמלם ואת מחשבתם יחד'. רטנר שאל אותו אם לא יימצא לכך פתרון הלכתי, אך הרב סלנט טען שאי אפשר לעשות זאת משום שהארץ חרבה בעוון חילול השמיטה, והוסיף: 'זה יתמוטט'.¹⁸

עמדתו של הרב סלנט כלפי המושבות השתנתה במידת-מה לאחר פגישתו עם הברון רוטשילד בעת ביקורו הראשון בארץ ישראל בשנת תרמ"ז (1887). משלחת רבנים בראשותו של הרב סלנט ביקרה את הברון במלונו, והרב סלנט הודה לו על תמיכתו במושבות ועל

16 דיסקין, דברי מרדכי, עמ' טו ע"ב.

17 דוד ילין, כתבי דוד ילין: בשבעה כרכים, א, הוועד להוצאת כתבי דוד ילין ע"י ר' מס, ירושלים תשל"ב, עמ' 208-212; מנחם פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ו, 1918-1936, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ח, עמ' 18-22.

18 איסר רטנר, 'אל נא סופרים תרעו', המליץ, י"ג בשבט תרמ"ט (15.1.1889), עמ' 5; הצבי, י"ד באדר א' תרמ"ט (15.2.1889), עמ' נג.

שהוא מורה למתיישבים לקיים את המצוות. הברון השיב: 'אמנם כן רבי, זה חפצי ורצוני, כי כל יהודי ישמור דת קודש [...] אף המצוות התלויות בארץ עליהם לשמור, ועובר על פקודתי גרש יגרש מהמושבה אשר הוא שם'.¹⁹ הרב דיסקין לא הוזמן לפגוש את הברון, אך הוא שלח לו מכתב, ובו ביקש כי אנשי המושבות ישמרו את המצוות התלויות בארץ, ובכלל זה תרומות ומעשרות ושמיטה; הברון השיב לו כי בקשתו תתמלא.²⁰

הדיון בשאלת השמיטה

עוד באלול תרמ"ז (ספטמבר 1887) עלתה שאלת השמיטה לדיון על שולחנם של הרבנים הגבאים של חבית ציון – נפתלי צבי יהודה ברלין, שמואל מוהליבר ומרדכי אליאשברג – באספה בביתו של המשכיל המתון שמואל יוסף פין בוויילנה. עמדותיהם של שלושת הרבנים ייצגו את כל קשת העמדות האפשריות: הרב ברלין קבע שיש לקיים את השמיטה כהלכתה ולסמוך על הבטחת האל כי היבול בשנה השישית יספיק גם לשנה השביעית; הרב מוהליבר סבר כי ייתכן שיימצא היתר וייתכן שיהיה כדאי להשתמש בו; והרב אליאשברג חשב שאם יימצא היתר, יש להשתמש בו כדי שלא לסכן את כל מפעל ההתיישבות.²¹ האספה הסתיימה ללא הכרעה. הרבנים החליטו להפנות את השאלה לרבני ירושלים בגלל קרבתם למושבות וביקשו מפין, שהיה מקובל הן על המשכילים הן על הרבנים, לעשות זאת. פין תכנן לשטוח את השאלה 'לפני רבני ישראל בכלל'.²²

בינתיים ביקשו גם אנשי של הברון רוטשילד פתרון לשאלת השמיטה במושבות שהיו בחסותו. הם פנו לרב יהודה לובצקי, רבם של יהודי רוסיה ופולין בפריז, וזה השיב כי אינו יכול להכריע בשאלה כה קשה ולכן יעביר אותה לרב יצחק אלחנן ספקטור.²³ הרב ספקטור, רבה הראשי של קובנה, נחשב אז אחד הפוסקים החשובים ברוסיה ואף בעולם היהודי כולו. ואכן, במענה לבקשתו של הרב לובצקי הוא גיבש היתר לעבודה בשמיטה. כאשר ביקר אצלו הרב יהונתן אליאשברג (בנו של מרדכי אליאשברג) בכסלו תרמ"ח (דצמבר 1887) סיפר לו הרב ספקטור כי הוא גיבש היתר לעבודה בשמיטה, אך עוד לא הודיע על כך לאנשי הברון. הרב אליאשברג הפציר בו לשלוח להם את תשובתו, והוא הבטיח לו שיעשה זאת.²⁴

19 הצפירה, ג' בסיוון תרמ"ז (26.5.1887), עמ' 3-4; היום, י' בסיוון תרמ"ז (2.6.1887), עמ' 3.

20 זיסנוין, ספר ציר נאמן, עמ' סא.

21 יהודה אפל, בתוך ראשית התחייה: זכרונות וכתבים מימי 'חובבי ציון' ברוסיה, דפוס גוטנברג, תל אביב תרצ"ו, עמ' 279-284.

22 שמואל יוסף פין לליאון פינסקר, י"ג במרחשוון תרמ"ח (31.10.1887), בתוך: שולמית לסקוב ואלתר דרריאנוב, כתבים לתולדות חבית ציון וישוב ארץ ישראל, ה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1982-1993, עמ' 397.

23 יהודה לובצקי, ספר איז תנאי בנשואין, דפוס קרינס קובלסקי, וילנא תר"ץ, עמ' 9. ככל הנראה אחד משני הרבנים האחרים היה הרב שמואל מוהליבר, לפי מכתבו של מיכאל ארלנגר לליאון פינסקר, 28.10.1888, בתוך: לסקוב ודרריאנוב, שם, ו, עמ' 254.

24 יהונתן אליאשברג ליחיאל מיכל פינס, י"ד בטבת תרמ"ח (29.12.1887), שם, ה, עמ' 500.

בדרכו חזרה לביתו ביקר הרב אליאשברג אצל פין בוויילנה וסיפר לו שהרב ספקטור מתיר לעבוד בשמיטה באמצעות מכירת הקרקע ללא יהודי, כמו מכירת חמץ. פין חשב כי בזאת הסתיים העניין וכתב לפינסקר, יושב ראש חב"ת ציון: 'ובזה תשובנה כל הסערות לדממה'. יתרה מזאת, הוא הוסיף כי הוא מעוניין לחפש היתר 'שלא דרך הערמה', אך הוא יתפנה לעסוק בכך בעתיד, ובינתיים אפשר להסתפק בהיתרו של הרב ספקטור.²⁵ ואולם פין טעה; הפרשה הייתה רחוקה מלהסתיים. לאחר שחזר הרב אליאשברג לביתו הוא קיבל מכתב מהרב ספקטור; הוא כתב לו כי לאחר שיצא מביתו בא אליו מזכירו יעקב ליפשיץ, מן המתנגדים לחיבת ציון, ואמר לו: 'רבני ירושלים יכעסו על זה'. הרב ספקטור הוסיף כי הוא מתכוון להודיע לרבני ירושלים על ההיתר שגיבש ולבקש את חוות דעתם.²⁶ ואכן, הרב ספקטור שלח לרבנים סלנט ודיסקין (בנפרד) מכתב ובו כתב כי המתירישים ביקשו ממנו לפסוק בעניין השמיטה הקרבה, והוא פסק כי אפשר להתיר את העבודה באמצעות מכירת הקרקע לנכרי למשך שנתיים.²⁷

אנשי הברון פריז החליטו להפנות את שאלת השמיטה לרב ספקטור, ואילו הפקידים יהודה וורמסר ואלפונס בלוך הפנו את השאלה לרבני ירושלים, ככל הנראה ללא תיאום עם הממונים בפריז. הפקידים הגיעו בכסלו תרמ"ח (דצמבר 1887) לירושלים כדי לפגוש את הפחה והחליטו לנצל את ביקורם כדי לשאול את הרבנים סלנט ודיסקין על השמיטה. הרב סלנט הזכיר להם כי רוטשילד הבטיח לו שהמתיישבים ישמרו את מצוות התורה, ולכן ברור כי הברון מעוניין שהם יקיימו את מצוות השמיטה. הוא הוסיף כי אם תנוח האדמה שנה תמימה, היא תהיה פורייה יותר בשנים שאחרי כן וכי ממילא המתיישבים אינם מתפרנסים כעת מהתבואה שהם מגדלים, 'ולכן אין רע חלילה אם ישבתו הקולוניסטים בשנת השמיטה, ואם הנדיב לא יתמכם יותר מבכל השנים, יקמצו בהוצאותיהם בשנת השמיטה'. הפקידים שאלו אם מותר למכור את הקרקע לנכרי, כמו מכירת חמץ, והרב סלנט השיב להם כי הדבר אינו אפשרי משום שמכירת קרקע צריכה להיעשות בערכאות, והברון לא יהיה מעוניין בכך. אחרי כן הלכו הפקידים, באישורו של הרב סלנט, אל הרב דיסקין, אך הוא סירב להשיב להם ואמר כי רק אם יפנה אליו הברון בעצמו, הוא ישיב לו. אליעזר בן יהודה דיווח בעיתונו **הצבי** על הביקור וכתב כי הרב סלנט אסר את העבודה בשמיטה 'כמו לו היתה השאלה על דבר קל שבקלים, וכמו לולא היו חיי כמה מאות נפשות תלויים בזה וחרבן כל דבר הישוב חלילה'.²⁸

25 שמואל יוסף פין לליאון פינסקר, כ"ג בכסלו תרמ"ח (9.12.1887), שם, עמ' 467.

26 יהונתן אליאשברג ליחיאל מיכל פינס, י"ד בטבת תרמ"ח (29.12.1887), שם, עמ' 500.

27 יצחק אלחנן ספקטור לשמואל סלנט, כ"ב בכסלו תרמ"ח (8.12.1887). בתוך: שמואל סלנט, **ספר תורת רבינו שמואל סלאנט**, נ"א טוקצינסקי, ירושלים תשנ"ח, עמ' רעג-רעד. המכתב שנשלח לרב דיסקין אינו בידינו, אך סביר להניח שתוכנו היה דומה.

28 **הצבי**, ח' בטבת תרמ"ח (23.12.1887), עמ' יג; שם, ט"ו בטבת תרמ"ח (30.12.1887), עמ' יז; דיסקין, **דברי מרדכי**, טז ע"א-ע"ב.

במענה למכתב ששלח אליו הרב ספקטור חזר הרב סלנט על איסורו במכתב ארוך ומפורט. בתחילת המכתב העיר כי הרב ספקטור קיצר במכתבו וכי לא צירף את הקונטרס שהוא פירט בו את הדיון ההלכתי שקדם לפסיקתו. בהמשך הדברים הסביר הרב סלנט כי הוא מתנגד להיתר משני נימוקים הלכתיים עיקריים. הראשון נוגע למכירה עצמה – לדעתו גם מכירה לזמן קצוב בעייתית בגלל האיסור על מכירת קרקע בארץ ישראל לנכרים (איסור 'לא תִּחְנַם'). נוסף על כך, כדי שהמכירה תקבל תוקף עליה להיות רשמית, באמצעות השלטונות העות'מאניים (להבדיל ממכירת חמץ, שנעשית בבית דין יהודי), ואולם הברון רוטשילד והמתישבים לא יהיו מעוניינים בכך. הנימוק השני נוגע לעבודות – לדעתו, המכירה יכולה להתיר עבודה בקרקע בידי נכרים ולא בידי יהודים, אך המתישבים לא יהיו מעוניינים בעבודת נכרים משום שאין הם סומכים עליהם.²⁹ הוא הוסיף כי גם לפקיד הברון שבאו אליו כשבועיים קודם לכן הוא אמר שעל המושבות המתפרנסות מפלחה לשבות, ובראשון לציון המתפרנסת מכרמים יש להושיב תלמיד חכם שיורה אילו מלאכות מותר לבצע כדי לשמור על המצב הקיים ואילו אסור לבצע.³⁰ לעומת כל זאת, הרב דיסקין השיב על מכתבו של הרב ספקטור כי הוא סומך על פסיקתו, 'מסתמא כתורה יעשה'.³¹

היתר המכירה

כאשר נודע לפין כי הרב סלנט מתנגד להיתר וכי הרב ספקטור אינו רוצה לפעול בניגוד לדעתו, הוא ביקש מכמה רבנים לפעול כדי שההיתר לא ירד לטמיון.³² ואכן, הרב מוהליבר זימן את הרב ישראל יהושע טרונק מקוטנא, מחשובי פוסקי ההלכה בפולין, לביתו של הרב שמואל זנוויל קלפפיש, אב בית הדין בוורשה, ובכ"ח בשבט תרמ"ח (10 בפברואר 1888) חתמו שלושת הרבנים על נוסח היתר המכירה שנפתח כך:

בהיות כי קרובה שנת השמיטה [...] וזכינו בעזרתו ית' [ברך] שנתכוננו כמה כפרים הנק' [ראים] קאלאניות של יהודים המתפרנסים מעבודת האדמה, הן משדי תבואות

29 שמואל סלנט ליצחק אלחנן ספקטור, כ' בטבת תרמ"ח (4.1.1888), בתוך: הנ"ל, **שמואל סלאנט**, עמ' רעה.

30 שם, עמ' רעו. לכל הדעות מותר בשנת השמיטה לבצע מלאכות הנדרשות לשימור המצב הקיים ולמניעת נזק לעצים, 'לאוקמי אילנא' – לקיום האילנות, בלשון ההלכה. עיקרון זה מקל את השמירה על השמיטה בכרמים ובמטעים, לעומת השדות שנדרשת בהם זריעה בכל שנה מחדש.

31 דיסקין, **דברי מרדכי**, עמ' כה ע"ב. ד"ר גולדברג דיווח כי קרא את המכתב הזה בביתו של הרב ספקטור. **הצבי**, י"ד באדר א' תרמ"ט (15.2.1889), עמ' נג.

32 איסר בר וולף לשמואל יוסף פין, י"ד בשבט תרמ"ח (27.1.1888), בתוך: לסקוב ודרויאנוב, **כתבים**, ו, עמ' 68; שמואל יוסף פין לליאון פינסקר, כ"ח בשבט תרמ"ח (10.2.1888), שם, עמ' 83; אפל, **בתוך ראשית התחייה**, עמ' 287-288. פין דיווח לפינסקר על מאמציו אלה במכתב מיום כ"ח שבט, שהוא גם התאריך המצוין בהיתר. אם הרב מוהליבר נסע לוורשה בעקבות פנייתו של פין, יש להניח שהפנייה אליו הייתה שבועות אחדים קודם לכן והדיווח היה מאוחר.

והן ממטעי כרם, ואם נאסור עליהם לשדד את האדמה ולתקן את הכרמים, תשם הארץ ותיפוק מזה חורבן הקאלאניות חלילה, וכמה מאות נפשות ימוגו ברעב חלילה. ע"כ להצלת נפשות והצלת ישוב אה"ק [= ארץ הקודש], הצלת הגוף והצלת ממון, מצאנו היתר על שנה זו שנת תרמ"ט למכור בקיץ הבע"ל [= הבא עלינו לטובה] את השדות והכרמים וכל השייך לעבודת האדמה לנכרים.³³

לפי היתר שלושת הרבנים, הקרקעות יימכרו לנכרי בבית הדין בירושלים, ולאחר המכירה יהיה מותר לעבוד את האדמה 'בכל הצורך'. מי שיכול לשכור פועלים נכרים עדיף שיעשה זאת, אך מי שאינו יכול לעשות זאת יכול לבצע את העבודות בעצמו. את ההנחיות המדויקות אילו מלאכות מותר לבצע ואילו לא יקבלו המתיישבים חסרי האמצעים מבית הדין בירושלים. להיתר היו שני סייגים חשובים: הוא תקף לשמיטת תרמ"ט בלבד, והוא מותנה בהסכמתו של הרב ספקטור.³⁴

הקביעה כי המכירה תיעשה בבית הדין בירושלים משמעה קבלת עמדתו של הרב ספקטור, שלא כדעתו של הרב סלנט, שסבר כי על המכירה להתבצע בערכאות. יעקב בכרך, מזכירו של הרב מוהליבר, תמה על קביעה זו, שכן בראש בית הדין בירושלים עמד הרב סלנט, והוא בוודאי לא יבצע את המכירה המנוגדת לדעתו. כך גם בנוגע לסעיף הקובע כי בית הדין בירושלים ינחה את המתיישבים העניים אילו מלאכות מותר להם לבצע. הרבנים ענו לו: 'אנחנו תלינו כתיבת הנוסח בב"ד שבירושלם, רק כדי לחלק כבוד לירושלם עיר קדשנו'. הם קיוו כי העובדה שהותירו את ביצוע המכירה ואת הנחיית המתיישבים בידי בית הדין בירושלים תפיס את דעתו של הרב סלנט ותאפשר לו לסגת מהתנגדותו ולקבל את ההיתר, אך הם התייחסו גם לאפשרות השנייה – שהרב סלנט יתמיד בהתנגדותו – והוסיפו כי בכוונת מכוון הם לא ציינו לאיזה בית דין הם מתכוונים, האשכנזי או הספרדי, כדי שבמקרה כזה 'יראו נא האכרים, איזה ב"ד ייטיבו עמהם לכתוב להם הנוסח [של המכירה]', ואלי יפנו'. לכאורה היה על המתיישבים, שהיו יוצאי רוסיה ורומניה ונהגו מנהגי אשכנז, לציית להוראות בית הדין האשכנזי. כותבי ההיתר הסבירו כי כך נוהגים בעניינים שכבר נקבעו בהם מנהגי אשכנז או ספרד בגולה, אך מכיוון ששאלת השמיטה היא שאלה חדשה המתיישבים יכולים לבחור אם להישמע להוראות בית הדין האשכנזי או להוראות בית הדין הספרדי בעניינה.³⁵

בנושא בית הדין קיבלו הרבנים את עמדתו של הרב ספקטור, אך לא כן בשאלת העבודות: הרב ספקטור סבר שלאחר המכירה יוכלו המתיישבים לעבוד בשדות בעצמם, ואילו שלושת הרבנים סברו כי עדיף להעסיק פועלים נכרים. הם השתמשו בעיקרון ההלכתי המאפשר

33 שטר היתר מכירת השדות והכרמים בקולוניות בארץ ישראל לנכרים לשנת השמיטה תרמ"ט בלבד, ורשה, כ"ח בשבט תרמ"ח, אוסף אוטוגרפים קיבוציים Schwad 04 56, ארכיון הספרייה הלאומית, ירושלים (להלן: אס"ל). נדפס בתוך: לסקוב ודריאנוב, שם, עמ' 89-90.

34 שם.

35 יעקב בכרך, 'שנת שלומים לריב ציון', המליץ, ב' באב תרמ"ט (30.7.1889), עמ' 3.

ליהודי לבצע מלאכה אסורה באמצעות נכרי, אשר אחד הביטויים המוכרים ביותר שלו הוא גוי של שבת. במקרה זה נראה כי העסקת פועלים לא יהודים סותרת את העיקרון שדגלה בו חובת ציון – הקמת התיישבות חקלאית שיעבדו בה יהודים את האדמה, ואולם באותן שנים לא נחשבה העסקת פועלים לא יהודים סותרת את רעיון ההתיישבות, ובמושבות עבדו פועלים ערבים רבים. המתישבים, שרובם היו חסרי ניסיון בעבודה חקלאית, נזקקו להדרכתם של הפלאחים המקומיים. בעונות השיא של נטיעות הסתיו והקציר והאסיף בקיץ, שנדרשה בהן תוספת של מאות ידיים עובדות לתקופה קצרה, גויסו פועלים ערבים בשיעור שאף היה כפול משיעורם של היהודים העובדים. הפועלים הועסקו הן ישירות על ידי הפקידות הן על ידי המתישבים עצמם. ההתנגדות הרעיונית להעסקת פועלים נכרים ראשיתה בימי העלייה השנייה, שאנשיה נאבקו על כיבוש העבודה מידיהם של הפועלים הערבים.³⁶

לאחר שחתמו שלושת הרבנים על ההיתר שלח הרב מוהליבר את מזכירו לקבל את הסכמתו של הרב ספקטור. אך בכך, אשר חשש שמא ימנעו המתנגדים לחובת ציון, ובראשם יעקב ליפשיץ, מהרב ספקטור חתימה על ההיתר, נסע קודם כול לוילנה כדי להתייעץ עם פין כיצד להוציא מן הכוח אל הפועל את המשימה שהוטלה עליו. לבסוף נסע בכך לקובנה בערב, ככל הנראה כדי להסתיר את הגעתו, ולמחרת בבוקר חתם הרב ספקטור על ההיתר.³⁷

הרב ספקטור הסביר שלא רצה לחתום על ההיתר כאשר היה יחיד בדעתו, אך לאחר שקיבל את היתרם של שלושת הרבנים הוא מצטרף אליו, ואולם בנוסח ההיתר שעליו חתם הרב ספקטור יש שינוי בעל משמעות הן מההיתר הראשוני שלו הן מהיתר שלושת הרבנים. בתחילה הוא סבר שלאחר המכירה תותר עבודת יהודים ושלושת הרבנים סברו כי עדיף שהעבודה תתבצע בידי נכרים, ואילו כעת הוא ניסח זאת בהחלטיות: 'שהעבודה בשדות ובכרמים תהיה ע"י שאינם יהודים'. בכך הוא קיבל בעצם את עמדתו של הרב סלנט בנושא זה. בנוגע לעניינים, שהרבנים התירו להם לעבוד בעצמם, כתב הרב ספקטור כי נושא זה יוכרע בעתיד.³⁸ ביום שחתם הרב ספקטור על ההיתר הוא כתב לרב מוהליבר: 'יש לנו זמן בזה' לדון ולהכריע, ולא יהיו בזה ספיקות בפירוש הדבר'.³⁹ מיד לאחר החתימה על ההיתר הודיע הרב ספקטור על כך לאלה שביקשו ממנו את ההיתר מלכתחילה – אנשיו של הברון רוטשילד.⁴⁰

36 רן אהרנסון, **הבארון והמושבות: ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בראשיתה 1882-1890**, יד יצחק בן צבי, ירושלים 1990, עמ' 166-168.

37 אפל, **בתוך ראשית התחייה**, עמ' 290.

38 שם, עמ' 290-292. וכן בתוך: לסקוב ודרויאנוב, **כתבים**, ו, עמ' 90-91.

39 יצחק אלחנן ספקטור לשמואל מוהליבר, ג' באדר תרמ"ח (15.2.1888), אוסף אברהם שבדרון Schwad 01 15 189, אס"ל.

40 יצחק אלחנן ספקטור לצדוק כהן ולמיכאל ארלנגר, ד' באדר תרמ"ח (16.2.1888), אוסף תעודות לתולדות חובת ציון והעלייה הראשונה V 966 02 70, שם.

בעיתונות היהודית של חובבי ציון התקבלה הבשורה על מתן ההיתר בשמחה ובחגיגות רבה,⁴¹ ואולם היו בקרב חובבי ציון כאלה שעיינו בנוסח ההיתר המדויק והבינו כי לא זה ההיתר שהם ייחלו לו. יהודה אפל, מזכירו של פין, כתב: 'כאשר פרש [פין] את הגליון והעיף עין בו, כמעט שחשכו עיניו, כי במקום שיתר הרבנים התירו ע"י מכירה לנכרי, דרש הגרא"ס [= הגאון רבי אלחנן ספקטור] עבודה ע"י נכרי'.⁴² גם המשורר יהודה לייב גורדון (יל"ג) שלח לליליינבלום מכתב, ובו התרעם על ההיתר. הוא ציטט מכתב שקיבל מבן יהודה,⁴³ שכתב כי הרב ספקטור שינה את דעתו בעקבות התנגדותו של הרב סלנט:

ר' שמואל סלאנט הוא ראש שונאי ציון ויען כי דבריו נשמעים באוזני כמה רבנים בחוץ לארץ, ע"כ עלינו לקשור המלחמה עליו בתבונה ודעת. עליכם לדעת כי הרב מקובנו [הרב ספקטור] היה נכון לכתוב היתר גמור [...] ורק דברי ר' שמואל סלאנט שאיים עליו מאד וכתב שאם יתירו השמטה תהי פרצה גדולה בחומת הדת וכל השו"ע [= השולחן ערוך] יהיה למרמס להקולוניסטים וכאלה וכאלה, על כן משך הרב מקובנו את ידו מזה. ע"כ עליכם למהר לכתוב להרבנים בעלי בריתנו, כי יראו לטכס עצה בדבר להטות את הרב מקובנא לבלתי שמוע לקול ר' שמואל, אשר משנאתו לישוב א"י [= ארץ ישראל] הוא מדבר כל דבריו.⁴⁴

יל"ג הוסיף כי מהמכתב התברר לו שהרב ספקטור 'אוחז את החבל בשני ראשיו, ושם מחנק לנפש הקולוניסטים', והוא קרא לליליינבלום להיאבק בהיתר הזה. ליליינבלום השיב לו כי לא כדאי לצאת למלחמה גלויה, אלא עדיף לפעול בשקט להשגת היתר מרב אחר: 'ולנו אחת מי יהיו המתירים, אם הרשכב"ה [= הרבן של כל בני הגולה] מק. [מקובנה] או רב מפורסם אחר, כי הרשכב"ה אינו מופלא שבסנהדרין, וכל הרבנים שוים לנו, ואין כח האחד גרוע מחבירו'.⁴⁵ יל"ג פנה גם לפין, אך הוא ניסה להרגיע את הרוחות וטען: 'החכם בן יהודה רואה צל הרים כהרים'.⁴⁶ למרות התנגדויות אלה ואחרות קיבלה התנועה את היתר המכירה והורתה למתיישבים לפעול על פיו.⁴⁷

בד בבד עם הפעולות שנעשו באירופה פעל בן יהודה נמרצות להשגת הסכמתם של הרבנים הספרדים בירושלים. באותה העת היה הרב מאיר רפאל פאניז'ל ה'חכם באשי', אך

41 המליץ, ט' באדר תרמ"ח (21.2.1888), עמ' 4; הצבי, ד' בניסן תרמ"ח (16.3.1888), תוספת לגיליון (ללא מספרי עמודים).

42 אפל, בתוך ראשית התחייה, עמ' 290.

43 יל"ג כתב שקיבל מכתב מירושלים, ללא ציון שם הכותב, אך פין כתב שהיה זה בן יהודה (להלן הערה 46).

44 יהודה לייב גורדון למשה לייב ליליינבלום, י"ד בניסן תרמ"ח (26.3.1888), בתוך: משה יהודה ליב ליליינבלום, דרך לעבור גולים, אחיאסף, ורשה תרנ"ט, עמ' 116.

45 שם, עמ' 116-117.

46 שמואל יוסף פין לליאון פינסקר, כ"ח בניסן תרמ"ח (9.4.1888), בתוך: לסקוב ודרויאנוב, כתבים, ו, עמ' 112-113.

47 שלמון, דת וציונות, עמ' 137.

בשל זקנתו וחולשתו היה חתנו הרב יעקב שאול אלישר, אב בית הדין הספרדי בירושלים, בעל הסמכות העיקרי.⁴⁸ הרב אלישר סירב להתערב בסוגיה ואמר כי יחווה את דעתו רק אם יפנו אליו פקיד הברון. כדי להשיג את המבוקש הורה בן יהודה לחניכו דוד יודילוביץ' להחתים את פקיד הברון וורמסר על מכתב שהוא ניסח לרב אלישר, וכך קיבל הרב אלישר את הרושם שפקיד הברון פנה אליו.⁴⁹ הרב אלישר כתב כי מכיוון שאדמות המושבות נחשבות מוחכרות מהסולטאן העות'מאני (אדמות מירי), אפשר למכור אותן לנכרי ואחרי כן לעבוד בשדות כרגיל, מלבד דונם אחד שלא יעבדו בו כדי שלא תשתכח מצוות השמיטה. הרב פאניז'ל הסכים לדבריו של הרב אלישר, וההיתר פורסם בתוספת מיוחדת לעיתון **הצבי** כמה ימים לפני פסח תרמ"ח (מארכ 1888).⁵⁰

ההתנגדות להיתר: הכרוז הראשון

בפסח תרמ"ח (1888) היו בורות המים בירושלים ריקים, ובעיר נפוצה שמועה כי הבצורת היא עונש משמים על היתר המכירה.⁵¹ לאחר החג פנו שלושה ממקורביו של הרב דיסקין – הרבנים ישראל יעקב סג"ל, יעקב לייב לעזוי וחיים זוננפלד – לרב סלנט וביקשו ממנו לפרסם כרוז בדבר האיסור לעבוד בשמיטה, שכן לדעתם יגרום הדבר לארובות השמים להיפתח. הרב סלנט סירב ואמר כי ראשית, אין נעשים על כוונות שלא הביאו למעשים, ולכן לא ייתכן שהבצורת היא עונש על ההיתר; שנית, לדעתו אין לפרסם איסור פומבי לדבר שהתירו הרבנים הספרדים, שכן הדבר ירבה מחלוקת בין העדות; ושלישית, אין הוא מעוניין לפרסם את האיסור לפני ששמע את דעתו של הרב דיסקין. המקורבים פנו לרב דיסקין, והוא חזר על דבריו כי יחווה את דעתו בעניין רק אם יפנה אליו הברון רוטשילד. השלושה חזרו לרב סלנט ואמרו לו כי לדעתם נגרם 'חלול ה' נורא [...] האפיקורוס שמואל מוהילוביץ' פסק בניגוד לעמדתו'.⁵²

בתוך כך הגיעו כמה מאנשי פתח תקווה לביתו של הרב דיסקין, שהיה כאמור הסמכות ההלכתית הקובעת עבורם על פי תקנות אגודת מייסדי היישוב, והפצירו בו להעלות על הכתב את התנגדותו להיתר. לבסוף הוא הבטיח להם שיעשה כן, אך לא ציין אם כוונתו לכרוז גלוי או למכתב שישלח לרב ספקטור. כשיצאו מביתו פגשו אנשי פתח תקווה את שלושת המקורבים, הלכו עִמָם אל הרב סלנט וביקשו ממנו שיפרסם את האיסור. הרב

48 אלימלך וסטריך, 'בית הדין הרשמי בירושלים בשנים 1841-1921: הרכבו החברתי ומעמדו בקרב קהילות יהודיות', *Jewish Law Annual*, 19 (2011), עמ' 240.

49 יוסף לנג, **דבר עברית: חיי אליעזר בן יהודה**, א, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008, עמ' 151.

50 **הצבי**, י"א בניסן תרמ"ח (23.3.1888), תוספת לעיתון (ללא מספרי עמודים).

51 **הצפירה**, ח' באייר תרמ"ח (19.4.1888), עמ' 3.

52 דוד יודילוביץ' אליעזר בן יהודה, ללא תאריך, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), A192/233/1, עמ' 228. מובא בתוך: בועז הוטר, **ובשנה השביעית: שנת השמיטה בהתיישבות החקלאית היהודית בארץ ישראל**, א, מכון הר ברכה, הר ברכה 2018, עמ' 479-484.

סלנט חזר על סירובו ואמר שהכרזת האיסור 'לא תועיל מאומה רק להרבות מחלוקת בישראל'. הוא הוסיף שההיתר לא יוכל לצאת מן הכוח לפועל כי הברון לא ירצה למכור את אדמותיו משום שהדבר מנוגד לעצם מפעלו, וכן מטעמים אחרים שאין ברצונו לגלותם. הוא שאל את אנשי פתח תקווה מדוע נחוץ להם פרסום האיסור, הלא הם יכולים לשבות מעבודתם גם אם היתר המכירה יצא לפועל, והם השיבו כי אם במושבות אחרות יעבדו 'יביטו עליהם כעל עצלים', אך אם יצא איסור מאת רבני ירושלים, הם ימשיכו לקבל תמיכה מהברון.⁵³

מקורבי הרב דיסקין ואנשי פתח תקווה חזרו לביתו של הרב ודנו בהיתר. הם השמיצו את היתר המכירה ואת שלושת הרבנים: 'החסרת ירושלים רבנים וגאונים וחכמים ובתי דינים? הברושלים אין יכולים לעיין בדין תורה? עזי פנים אלה! וכן: 'ואחד המתלהבים צעק במר נפשו על האספה הנ"ל: האומרים בני השפחה (לאמר רבני חו"ל) לרשת את בני הגבירה (רבני ירושלים)?'. ואולם גם האספה בביתו של הרב דיסקין לא הביאה לתוצאות המקוות – האיסור הוכרז בעל פה בלבד.⁵⁴

משנכחו קנאי ירושלים כי הרבנים אינם מעוניינים לפרסם את האיסור הם החליטו לפנות לברון רוטשילד בעצמם ולהודיע לו כי רבני ירושלים מתנגדים להיתר המכירה. בכך הם מילאו את בקשתם של אנשי פתח תקווה, שהיו מעוניינים ליידע את הברון כי הם שובתים בגלל איסורם של רבני ירושלים. שליחת המכתב הייתה צעד קיצוני שפגע לא רק בכבודו של רוטשילד אלא גם בכבודם של הרבנים סלנט ודיסקין, שקנאי ירושלים עקפו את סמכותם. הם פעלו מאחורי גבם וללא קבלת רשותם משום שידעו כי הרבנים לא יסכימו לכך. לאחר שנעשה הצעד הזה לא נותרה ברירה לרבנים אלא לשלוח בעצמם מכתבים לרוטשילד כדי לצמצם את הפגיעה בכבודו. למרות הסכסוך ביניהם, הפעם נעשתה הפעולה בהסכמה משותפת, ושני המכתבים נכתבו באותו יום.⁵⁵

הרב דיסקין ציין בתחילת מכתבו כי הוא מעז לפנות לברון בעקבות מכתבם של רבני ירושלים, והרב סלנט כתב בסוף מכתבו כי שמח כאשר ראה כי גם רבני ירושלים האחרים, ובראשם הרב דיסקין, פנו לברון בעניין השמיטה. למעשה זוהי התנצלות מכוונת בפני הברון על עזות פניהם של כותבי המכתב הקודם. הרב סלנט אף הדגיש כי הוא כתב את מכתבו לאחר שכתב הרב דיסקין את מכתבו שלו.⁵⁶

53 דוד יודילוביץ' למיכאל ארלנגר, א' באייר תרמ"ח (12.4.1888), אצ"מ, A192/233/1, עמ' 231. מובא בתוך: הוטרר, שם, עמ' 484-485, הערה 36. מאז תרמ"ז החל הברון לתמוך בפתח תקווה. ראו: אהרנסון, **הבארון והמושבות**, עמ' 92-93.

54 **הצפירה**, ח' באייר תרמ"ח (19.4.1888), עמ' 3.

55 מכתבם של קנאי ירושלים אל הברון רוטשילד אינו מצוי בידניו, אולם הוא מוזכר במכתביהם של הרבנים סלנט ודיסקין.

56 **היושע לייב דיסקין לברון רוטשילד**, י"ד באייר תרמ"ח (25.4.1888), בתוך: לסקוב ודריאנוב, **כתבים**, 1, עמ' 122-123; **שמואל סלנט לברון רוטשילד**, י"ד באייר תרמ"ח (25.4.1888), בתוך: הנ"ל, **שמואל סלאנט**, עמ' רעז-רעט.

מכתבו של הרב דיסקין היה קצר; הוא כתב כי כאשר באו פקידי הברון לשאול אותו בעניין השמיטה הוא השיב להם: 'לא יקחני לבי לתקוע עצמי בהלכה זו', אך היה עליהם להבין כי אין זה לכבודו של הברון 'לחפש היתרים בארבע פינות עולם'. הוא הבטיח לרוטשילד כי אם ישמור את השמיטה, 'ירום כבודו ונשא עוד' וכי הברכה המובטחת בתורה לשומרי השביעית 'תמצא קן לה גם בפאריז'.⁵⁷

הרב סלנט הזכיר במכתבו לברון את שיחתם מן השנה שלפני כן, שאז הוא ביקש כי המתישבים ישמרו את המצוות, ובייחוד את המצוות התלויות בארץ כמו מעשרות ושמיטה, והברון הבטיח לו כי כך יהיה. לכן לאחר שהשיב לפקידיו שאין להתיר את העבודה בשדות בשמיטה הוא התפלא לשמוע כי הם מחפשים 'רבנים מקצות הארץ' שיתירו להם זאת, שלא כדעתו, וכי כאשר סיפר לו וורמסר על היתר המכירה 'השבתי כי לא אוכל להאמין אשר יתרצה הבאראן להשתמש בתחבולת המכירה'. במקום זאת ביקש הרב סלנט מהברון: 'וואל נא כבוד הבאראן לצוות על עושי רצונו, לקחת להם איש תלמיד חכם, אשר יבחרו בו רבני ירושלים, אשר ישב עמם בתוך הקולוניות ויורם ככל הלכות השמיטה'.⁵⁸

על אף מורת רוחם של הרבנים סלנט ודיסקין ממכתבם של הקנאים לברון, לא הפסיקו הקנאים את פעילותם נגד ההיתר. בכ' באייר תרמ"ח (1 במאי 1888) הם פרסמו כרוז התנגדות חריף להיתר המכירה, שנשא את הכותרת 'זוה דבר השמיטה'. הרבנים דיסקין וסלנט לא חתמו על הכרוז, למרות כל מאמציהם; שמותיהם צוינו רק במשפט שציינו הכותבים כי הם התאספו בהסכמתם. עם 16 החותמים נמנו הרבנים סג"ל, לעווי וזוננפלד, שפנו לרב סלנט חודש קודם לכן וביקשו ממנו לפרסם את האיסור.⁵⁹

כותבי הכרוז גינו את החיפוש אחרי היתר ואת התחבולות שנועדו לבטל את מצוות השמיטה. לדעתם, חובבי ציון הטעו את הרבנים ברוסיה בטענם כי השמירה על מצוות השמיטה תביא להתמוטטות המושבות ולחרפת רעב בקרב המתישבים. הכותבים הכריזו כי אין לסמוך על ההיתר וכי אין לעבוד את האדמה בשמיטה, גם לא בעבודת נכרים:

אנו מכריזין איסור מוחלט שלא לעבוד עבודת אדמה בשביעית לא בעצמו ולא ע"י נכרים ושלא להניח מדרס כף רגל לבטל שביטת הארץ הן בחרישה הן בזריעה מכל עבודת האדמה כמאה"כ [= כמאמר הכתוב] ושביתה הארץ שבת לה' ולשמור שנת השבע שנת השמטה בכללותיה ופרטיה בלא הוראת שום היתר בעולם כלל, הלה' תגמלו זאת אחרי אשר זכיתם לקנות אחוזת נחלה באה"ק ובידכם לקיים מצות התלויות בארץ. ובטוחים אנחנו כי כל איש הירא וחרד לדבר ה' יקבל את דברינו הנאמנים, ומי הוא אשר ישא לשוא נפשו לחפש אחרי היתרים בתחבולות לבטל מצות התלויות בארץ.⁶⁰

57 יהושע לייב דיסקין לברון רוטשילד, "יד באייר תרמ"ח (25.4.1888), בתוך: לסקוב ודרויאנוב, **כתבים**, 1, עמ' 122-123.

58 שמואל סלנט לברון רוטשילד, "יד באייר תרמ"ח (25.4.1888), בתוך: הנ"ל, **שמואל סלאנט**, עמ' רעז-רעט.

59 אליעזר אליהו ולנשטין, **קונטרס דבר השמטה**, דפוס זכרון שלמה לעזי, ירושלים תרמ"ט, עמ' י.

60 שם, עמ' ה-ח.

כותבי הכרוז שלחו אותו לרבנים ברוסיה, ובהם הרב ספקטור, וזה כתב לרב מוהליבר כי קיבל מכתבים מרבני ירושלים 'הצועקים עלי בקולי קולות' וטוענים שהשמיטה אינה סכנת נפשות למושבות ושובבי ציון שיקרו כאשר אמרו לו כן. הוא הוסיף כי הדבר הסב לו עוגמת נפש רבה.⁶¹

נוסף על הכרוז האמור כתבו קנאי ירושלים שני מכתבים אחרים, האחד לאנשי פתח תקווה והאחר לרבה של המושבה הרב אהרן אורלנסקי, ובהם הזהירו אותם שלא לקבל את היתר המכירה.⁶² למעשה מדובר במכתב שביקשו אנשי פתח תקווה מהרבנים סלנט ודיסקין כדי שתהיה להם גושפנקה רשמית לשבות, כאמור לעיל, אך מכיוון שסירבו הללו לכתובו – עשו זאת הקנאים בעצמם.

המכירה

מחאתם של קנאי ירושלים לא נשאה פרי, ובאייר תרמ"ח (אפריל 1888) הגיעו מזיכרון יעקב לירושלים בשליחותו של הברון רוטשילד הפקיד וורמסר והרופא ד"ר אליקים גולדברג. הם ביקשו מהרב סלנט לבצע את המכירה בבית דינו, אך הוא סירב וחזר על דבריו כי כדי להתיר את עבודת האדמה נדרשת מכירה בערכאות.⁶³

אף שה'חכם באשי' היה הרב הרשמי מטעם השלטונות העות'מאניים, מהמחצית השנייה של המאה ה-19 הלך ונחלש כוחו. היישוב הישן האשכנזי היה מעוניין לקבל מעמד עצמאי בפני השלטונות, ואנשיו פנו לבית הדין הספרדי רק כאשר היה מדובר בסכסוכים בין החסידים לפרושים או בין הכוללים האשכנזיים. במקרים אלה חששו המתדיינים כי מניעים מסוימים עלולים להשפיע על פסיקת בית הדין האשכנזי, ולכן העדיפו להתדיין בבית הדין הספרדי. הדיינים הספרדים כמובן לא ששו לפסוק במקרים אלה משום שלא רצו לנקוט עמדה בסכסוכים הפנימיים בקהילה האשכנזית. גם אנשי המושבות לא הכירו בסמכותו של בית הדין הספרדי.⁶⁴ אם כן, הפנייה לרבנים הספרדים ולבית הדין הספרדי בעניין השמיטה

61 יצחק אלחנן ספקטור לשמואל מוהליבר, ד' בסיוון תרמ"ח (14.5.1888), אוסף אברהם שברון Schwad 01 15 189, אס"ל.

62 קנאי ירושלים לאנשי פתח תקווה, כ' באייר תרמ"ח (1.5.1888), כתב יד ירושלים, אוסף ישראל מוהלמן 104 (לפנים), מסמך ד (הספרייה הלאומית, מכון לתצלומי כתבי יד עבריים, סרט 31622), נדפס באוריתא, יט (תשס"ג), עמ' שנו-שנח; רבני ירושלים לאהרן אורלנסקי, כ"ב באייר תרמ"ח (3.5.1888), אוסף אברהם שברון Schwad 01 21 245, אס"ל, נדפס בתוך: יהודה בויאר, קובץ גנזי שביעית: קיצור הלכות שביעית, כולל עוללות אפרים על שם רבי אפרים פישל סופר, ירושלם תש"ס, עמ' רלח.

63 הצבי, ט"ז באייר תרמ"ט (27.4.1888), עמ' סט.

64 שלמון, 'היישוב האשכנזי העירוני בארץ-ישראל', עמ' 547; יעקב ברנאי, 'מעמדה של "הרבנות הכוללת" בירושלים בתקופה העות'מאנית', קתדרה, 13 (תשרי תש"ם), עמ' 67-68. עמדתו של אלימלך וסטרין שונה בתכלית: לדעתו, בכך שהרבנים המתירים אפשרו למתיישבים האשכנזים לעקוף את סמכותו של בית הדין האשכנזי ולהסתמך על היתר המכירה שבוצע בבית הדין הספרדי

נעשתה בדיעבד, עקב התנגדותו של הרב סלנט להיתר המכירה. רבני ההיתר השאירו את האפשרות להיעזר בבית הדין הספרדי פתוחה מכיוון שידעו כי קרוב לוודאי שהרב סלנט, העומד בראש בית הדין האשכנזי, יסרב לבצע את המכירה. ואכן, לאחר סירובו של הרב סלנט לבקשתו של וורמסר לבצע את המכירה בבית דינו, הוא פנה לרב אלישר ושאל אותו כיצד אפשר לבצעה. הרב אלישר כתב כי אכן מלכתחילה יש למכור את הקרקע בערכאות הממשלה, אך מכיוון שדבר זה אינו אפשרי, המכירה יכולה להתבצע על ידי המורשה (הוֹנְפִיל) העות'מאני, שיקבל ייפוי כוח ממנו שהקרקעות רשומות על שמו. במעמד המכירה יהיו נוכחים 'ד' או ה' ישמעאלים' שיחתמו על שטר המכירה וכן יחתום ה'חכם באשי' – הרב פאניז'ל.⁶⁵ אנשיו של הברון בפריו ייפיו את כוחו של נסים בכר, מנהל בית הספר כי"ח בירושלים, למכור את האדמות שנרשמו על שמו. דוד ילין, שהיה מורה בבית הספר ונתין עות'מאני, מונה לווכיל, והוא מכר את האדמות בתחילת חודש תמוז תרמ"ח (יוני 1888) לג'ורג' לה-סודרי, מזכירו האישי של הברון.⁶⁶ כך התגברו אנשי הברון על המכשול שהציב בפניהם הרב סלנט בסירובו לבצע את המכירה. הרב סלנט הבין כי תכניתו החלופית לשנת השמיטה שהוא הציג לברון נדחתה, והיתר המכירה היה לעובדה קיימת. לאחר מכירת הקרקעות הודיעו אנשי הברון לאנשי המושבות כי האדמות נמכרו לפי הוראת הרבנים, כי עליהם לעבוד לפי היתר המכירה וכי מי שישבות לא יקבל תמיכה.⁶⁷ גם חובבי ציון הורו לאנשי המושבות שבתמיכתם כי עליהם לעבוד לפי ההיתר.⁶⁸

ההתנגדות להיתר: הכרוז 'קול מהיכל'

למרות הוראתו החד-משמעית של רוטשילד בנוגע להיתר המכירה התנגדו תושבי עקרון (מזכרת בתיה) ומקצת תושבי פתח תקווה להיתר ורצו לשבות בשמיטה.⁶⁹ בתחילת שנת תרמ"ט הגיעו לירושלים כמה מתושבי עקרון כדי להיוועץ בשאלה ממה יתפרנסו אם יעשו כן. הרב סלנט אמר להם כי הוא מתנגד לקיבוץ נדבות בחוץ-לארץ משום שהדבר יפגע בכבודו של הברון רוטשילד.⁷⁰ קנאי ירושלים לעומת זאת השיבו להם כי אם הם יחתמו על

מתבטא 'מעמדו הגבוה של בית הדין הספרדי בעולם היהודי כולו'. ראו: וסטרין, 'בית הדין הרשמי', עמ' 257-258.

65 יעקב שאול אלישר ליהודה וורמסר, ו' באייר תרמ"ח (15.4.1888), **הצבי**, ט"ז באייר תרמ"ח (27.4.1888), עמ' סט.

66 משה אריאל פוס, 'שטר היתר המכירה תרמ"ט', **קובץ חצי גבורים**, י (ניסן תשע"ז), עמ' א'פה-א'פח. **המליץ**, ט' בתמוז תרמ"ח (18.6.1888), עמ' 3.

67 משה לייב ליליינבלום למנחם אוסישקין, ה' באלול תרמ"ח (12.8.1888), בתוך: לסקוב ודרויאנוב, **כתבים**, ו, עמ' 195; **הצבי**, י"ז באלול תרמ"ח (24.8.1888), עמ' קכב.

69 גם מנהל המושבה גדרה יחיאל מיכל פינס התנגד להיתר. סיפור התנגדותם של אנשי המושבות האלו להיתר המכירה ראו לדיון נפרד.

70 **הבצלת**, כ"ח במרחשוון תר"ן (22.11.1889), עמ' לה.

מכתב שלפיו הפקידות מכריחה אותם לעבוד בשמיטה והם מעדיפים למות ולא לעבור על האיסור, הם יפרסמו קול קורא לאיסוף תרומות עבורם.⁷¹ ואכן, הקנאים, ובראשם הרב עקיבא יוסף שלזינגר, הקימו את ועד השמיטה כדי לתמוך במתיישבים השומרים את השמיטה 'בלי שום היתר ותחבולה'.⁷² יריית הפתיחה לגיוס התרומות הייתה פרסום הכרוז 'קול מהיכל', שנפתח בקביעה: 'אחינו הקולוניסטים הישרים החרדים לדבר ד' קיבלו עליהם את איסורם של רבני ירושלים על העבודה בשמיטה. מכיוון שעוד לא פורסם איסור זה הם פרסמו אותו באותו עמוד בעיתון: 'לזאת מודיעים אנחנו לאחינו יושבי הקאלאניות [...] כי אין שום היתר לחרוש ולזרוע לקצור ולנטוע הן ע"י עצמו הן ע"י נכרי'. על מודעת האיסור היו חתומים הרבנים דיסקין וסלנט.⁷³

כותבי הכרוז טענו כי הם נחלצים לעזרת המתיישבים:

הן לא בידם טובם, תלויים הם בדעת האדמיניסטרציה [הפקידים] אשר הוקמו עליהם, והמה אם יכרתו אוכל מפי הקולוניסטים להסב את לב השר הנדיב לחדול לתת למו תמיכה כאשר לא יעבדו בשביעית (וכאשר הקשבנו רב קשב מהקולוניסטי[ם]) הבוכים על נפשותם) יש לחוש פן יאלצו חלילה למרות חוק ומשפט כי יאכף עליהם פיהם וטפיהם ועולליהם ידרשו ללחם, ורובם המה עניים מרודים ואין למו בלתי שמלתם לעורם.⁷⁴

הכותבים האשימו את פקידי הברון כי הם שכנעו אותו לא לתמוך במתיישבים שלא יעבדו בשמיטה, ולכן קיים חשש כי המתיישבים יאלצו להפר את איסור הרבנים כדי שלא לגווע מרעב. במענה לפנייתם של רבים מהמתיישבים לכותבי הכרוז, הם פונים ליהודי הגולה ומבקשים מהם לתרום לקרן התמיכה שהקימו ולשלוח את התרומות לכתובותיהם של הרבנים דיסקין וסלנט.⁷⁵

על הכרוז חתמו שלושים אנשים, ובהם כל אותם אנשים שחתמו על הכרוז 'זוה דבר השמיטה' מאייר תרמ"ח (מאי 1888), ובראשם הרבנים סג"ל, לעווי, הורוויץ, שלזינגר וזוננפלד. החותמים האחרים היו ממקורבי הרב דיסקין וראשי כוללים מהוועד הכללי, ובהם הרב מנדל מונשטר, שהיה 'המיוחד בנאמני ביתו' של הרב דיסקין ומנהל בית היתומים שייסד.⁷⁶ אחרון החותמים היה בנימין שטמפפר, אביו של יהושע, ממייסדי פתח תקווה.

71 משה לייב ליליינבלום, 'לפנים מן הקלעים', המליץ, י"א באדר א' תרמ"ט (12.2.1889), עמ' 3.

72 שלזינגר, שאלות ותשובות רבי עקיבא יוסף, [חמו"ל], ירושלים תשס"ט, עמ' שד. על אישיותו הייחודית של הרב שלזינגר ראו: אלטר יעקב שחראי, רבי עקיבא יוסף שלזינגר, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ב; יוסף שלמון, 'ר' עקיבא יוסף שלזינגר – מבשר הציונות ומבשר החרדיות', קתדרה, 73 (תשרי תשנ"ה), עמ' 101-116.

73 חבצלת, כ"א במרחשוון תרמ"ט (26.10.1888), עמ' מד.

74 שם.

75 שם, עמ' מד-מו.

76 ילין, כתבי דוד ילין, עמ' 213.

הכרוז נחתם בד' במרחשוון תרמ"ט (9 באוקטובר 1888) ופורסם רק כשלושה שבועות אחרי כן. מכיוון שהאיסור של הרבנים דיסקין וסלנט פורסם כאסמכתה לכרוז, נראה כי מחברי הכרוז חיברו אותו תחילה בעצמם ואחרי כן עמלו עד שהשיגו את הסכמתם של הרבנים לפרסם את האיסור בשמם. עמדתו של הרב סלנט נגד היתר המכירה הייתה ידועה, והייתה זו הפעם הראשונה שהצטרף הרב דיסקין לאיסור. אליעזר בן יהודה, יריבו המובהק של הרב דיסקין בסוגיית בתי הספר החדשים, כתב כי עליו להודות שהרב דיסקין אינו מהמתנגדים למושבות וכי עד אז הוא לא התבטא נגד ההיתר. לדעתו של בן יהודה, מקורביו של הרב דיסקין ואשתו הם ששכנעו אותו לחתום על האיסור; יתרה מזאת, 'היודעים מה לפני ולפנים' טוענים שהם לקחו את החותמת שלו בלי ידיעתו.⁷⁷

הרבנים סלנט ודיסקין חתמו על מודעת האיסור ההלכתי, אך לא על הכרוז משום שוועד השמיטה הוקם בלי לבקש את הסכמתם. העיתונאי דוד בוימגרטרן, מקורבו של הרב סלנט, כתב: 'שמענו מפיו פעמים מספר, כי לא נחה דעתו מועד השמטה שכוננו נגד רצונו וחפצו', והוא סירב לחתום על מכתבי ההתרמה ששלחו אנשי הוועד לחוץ-לארץ.⁷⁸ עם זאת, התנגדותו של הרב סלנט לוועד ולגיוס תרומות בחוץ-לארץ פורסמה בעיתונים רק לאחר שנת השמיטה.

מנחם פרידמן מסביר כי אף שפעילותם של הקנאים מכוונת כלפי הגורמים הפועלים שלא כמסורת, למעשה היא מאתגרת את ההנהגה הרבנית הממוסדת, הנחשבת בעיני הקנאים מתונה מדי. בסופו של דבר, ההנהגה היא זו שלחובתה נזקפות פעולותיהם של הקנאים משום שהיא נחשבת אחראית לכל מה שקורה בחברה האורתודוקסית.⁷⁹ בדינמיקה בין הקנאים להנהגה, אף שהקנאים נוקטים פעולות שאינן מוסכמות על דעתה של ההנהגה הרבנית, הרבנים אינם יכולים להתנגד בפומבי לפעולות אלה מכיוון שהן נעשות לשם הגנה על ערכי הדת והמסורת. כך הקנאים מאלצים כביכול את הרבנים להכשיר את פעולותיהם ואף לתמוך בהן בדיעבד.

גם במקרה זה נמנעו הרבנים סלנט ודיסקין מלפרסם ברבים את התנגדותם ההלכתית להיתר המכירה, סביר להניח משום שהיו מודעים להשלכות אשר היו עלולות להיות לכך על עתיד ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל. הקנאים לעומתם לא התחשבו בשיקולים אלה והקימו את ועד השמיטה, למרות התנגדותו של הרב סלנט, שנאמרה במפורש לעקרונים. ואולם לאחר הקמת הוועד לא יכלו הרבנים סלנט ודיסקין להתנגד לו בפומבי, שהרי הוא נועד לתמוך במתיישבים השובתים מתוך ציות לפסק ההלכה שלהם עצמם.

77 **הצבי**, י"ד באדר א תרמ"ט (15.2.1889), עמ' נג.

78 **המגיד**, י"ט בכסלו תר"ן (12.12.1889), עמ' 382.

79 Menachem Friedman, 'Religious Zealotry in Israeli Society', in: Solomon Poll and Ernest Krausz (eds.), *On Ethnic and Religious Diversity in Israel*, Institute for the Study of Ethnic and Religious Groups, Bar-Ilan University, Ramat Gan 1995, pp. 96-97

ההתנגדות להיתר: ועד השמיטה

הקמת ועד השמיטה עוררה זעם רב בקרב חובבי ציון, ורבים ראו בו פגיעה בכבודו של הברון רוטשילד. מרדכי לובמן מראשון לציון כתב לליליינבלום כי כשקרא את הכרוז 'הצטננו דמי בקרבי והייתי נדהם ממראה עיני, חוצפה גלויה כזאת נגד האחד המיוחד, אשר כל כבוד בית ישראל נשען עליו'.⁸⁰ גם אנשי הברון זעמו לנוכח ההאשמה כי הם מאלצים את המתישבים להפר את מצוות השמיטה ולעבוד בשדות. הם פרסמו הודעה בעיתונות, והבהירו בה כי הם פועלים לפי היתר המכירה של רבני רוסיה, אשר אין חולק על סמכותם ההלכתית:

ומה יש להם הצדקה בירושלים לזעוק ולהרים קול תרועה ולהניא לבות האכרים כאלו חפץ הנדיב הוא לעקור מצות התורה ח"ו, והלא הוא הוציא כמה רבבות למען יטע בתוך המושבות תורה ומצות וי"ש [= ויראת שמים] להם ולבניהם אחריהם, ואם ימצאו רבנים אחרים אשר יחלוקו על הוראות הגאונים האלו [הרב ספקטור ושלושת הרבנים], אין אנו אחראין להם ולא מפיהם אנחנו חיים, כי כבר פקיע שמימו [נודע שמם ברבים] דגאוני רוסיא אשר לא יזיד איש לאמר כי המה אינם בני סמכא. ומדברים כאלה לא יצא כ"א מחלוקת ופירוד הלבבות, והלא אין טוב לישראל כ"א השלום.⁸¹

חובבי ציון ראו בקריאה לגיוס תרומות עבור המתישבים ניגוד גמור לרעיון הפרודוקטיביזציה של היישוב החדש בארץ ישראל ואת השתלטותה של אידאולוגיית החלוקה על המושבות. אלכסנדר צדרבוים, עורך המליץ, טען כי ועד השמיטה עלול להביא את הקץ על המושבות – המתישבים יתגלו להתפרנס מן הצדקה, וגם לאחר שנת השמיטה הם לא יחזרו לעבודתם ויהיו כאנשי ירושלים המתפרנסים מכספי החלוקה. ואולם אם הם יעשו זאת, הוא רמז, הם יחלפו באחרים ויישוב ארץ ישראל יימשך. הוא קרא לרבני רוסיה לא לשתוק על הזלזול בכבודם, ובייחוד בכבודו של הרב ספקטור, ולפרסם מחאה בעיתונים.⁸² גם בן יהודה כתב בעיתונו ה**צבי** כי השאלה שעמדה על הפרק הייתה 'מה יכריע הכף, חיי הבושה של החלוקה או חיי כבוד של עבודת האדמה בארץ הקדש?'⁸³

הרב מרדכי אליאשבג האשים את אנשי היישוב הישן כי מטרתם בייסוד ועד השמיטה היא להרוס את היישוב החדש. הוא טען כי יש סתירה בדבריהם: הם התנגדו לחיבת ציון בטענה שהכספים אשר הם אוספים ממעטים את סכומי החלוקה עד כדי כך שעניי היישוב הישן מתים מרעב, ואילו עכשיו הם מציעים להקצות מאותם כספים מועטים כדי לכלכל את בני המושבות השובתים. נוסף על כך, הם טענו כי קיום השמיטה לא יסכן את המתישבים,

80 מרדכי לובמן למשה לייב ליליינבלום, ב' בכסלו תרמ"ט (6.11.1888), בתוך: לסקוב ודריאנוב, **כתבים**, 1, עמ' 256.

81 ההודעה נשאה את התאריך כ"ה בכסלו תרמ"ט (29.11.1888), שמות הכותבים לא הובאו בה. היא פורסמה בעיתונים **המניח**, ב' בטבת תרמ"ט (6.12.1888), עמ' 372-373; **המליץ**, ב' בטבת תרמ"ט (6.12.1888), עמ' 2600-2601; **הצבי**, ב' בשבט תרמ"ט (4.1.1889), עמ' מ.

82 אלכסנדר צדרבוים, 'תתא גבר' (התחתון גובר), **המליץ**, כ"ג בכסלו תרמ"ט (27.11.1888), עמ' 2511.

83 **הצבי**, כ"ה בטבת תר"ן (17.1.1890), עמ' יג.

ולכן התנגדו להיתר המכירה המתבסס על ההנחה כי מדובר בפיקוח נפש, ואולם כעת הם מודים כי המתיישבים נתונים בסכנת רעב אם לא יקבלו צדקה. לדבריו, כוונתם 'הרעה היא לגרום הריסות עד היסוד, ובוזה יגיעו בעלי החלוקה למטרותם, להכחיד בנין הישוב מן הארץ ולא ישארו שורש וענף'. הוא קרא למתיישבים לא לקבל את כספי הצדקה שוועד השמיטה אוסף למענם.⁸⁴

הכרוז 'קול מהיכל' נשלח לרבני קהילות בחוץ-לארץ, והם גייסו כספים בקהילותיהם. בתחילת ניסן תרמ"ט (אפריל 1889) אול הכסף בקופת ועד השמיטה, ושוב פורסם קול קורא לתרומות.⁸⁵ באמצע אב תרמ"ט (אוגוסט 1889) שוב ניסה הוועד לגייס כספים בחוץ-לארץ ופרסם ידיעה קצרה בעיתון *Der Israelit*, שזעקה: 'עקרון גוועת ברעב'.⁸⁶

מדוח ההוצאות וההכנסות של הוועד עולה כי בסך הכול נאספו 11,333 פרנק, סכום לא גדול שלא יכול לספק את צורכי המתיישבים השובתים.⁸⁷ לשם השוואה, חיבת ציון הצליחה לגייס 25,000 פרנק בשמונת החודשים הראשונים של שנת תרמ"ט.⁸⁸ הרוב המוחלט של כספי הוועד (90 אחוזים) הגיע לאנשי עקרון ונועד לקניית מזון למתיישבים ותבן לבהמות. 700 פרנק הגיעו לאנשי פתח תקווה.⁸⁹

בשנת תרמ"ט הגיעו אנשי פתח תקווה לפשרה עם הפקידות, ולפיה הם עבדו בעבודות שהתירו להם הרב סלנט ורב המושבה אורלנסקי וקיבלו על כך תשלום מאת הפקידים.⁹⁰ לעומתם, אנשי עקרון התמידו בשביתתם כל שנת השמיטה, ורק במרחשוון תר"ן (נובמבר 1889) הסכים רוטשילד לסלוח להם ולסיים את הסכסוך. פקיד הברון אלפונס בלוך סר לביתו של הרב סלנט וביקש ממנו להשכין שלום בין הצדדים, והרב סלנט 'שמח מאד כי אנה ה' דבר גדול ונכבד כזה לידו'.⁹¹ לאחר חתימת הסכם סיום הסכסוך בין העקרונים לפקידות הברון הודיע ועד השמיטה על הפסקת פעילותו.⁹²

שמיטת תרנ"ו

בשנת תרנ"א (1891) מינה רוטשילד את הרב נפתלי הרץ הלוי (וידנבוים), שנשלח על ידי הרבנים סלנט ודיסקין לשמש רבה האשכנזי של יפו בשנת תרמ"ז (1887), רב מושבות

84 מרדכי אליאשברג, 'מכתב גלוי שני', המליץ, ט"ז בטבת תרמ"ט (20.12.1888), עמ' 2728-2729.

85 הבצלת, ט' באייר תרמ"ט (10.5.1889), עמ' רנב-רנג.

86 המליץ, ג' באלול תרמ"ט (30.8.1889), עמ' 2.

87 הבצלת, כ"ט באדר תר"ן (21.3.1890), עמ' קעד-קעו.

88 לילינבלום, דרך לעבור גולים, עמ' 137.

89 הבצלת, כ"ט באדר תר"ן (21.3.1890), עמ' קעו.

90 דיסקין, דברי מרדכי, עמ' כא-כב.

91 המגיד, י"ט בכסלו תר"ן (12.12.1889), עמ' 381-382; המליץ, כ"ב בכסלו תר"ן (15.12.1889), עמ' 1.

92 הבצלת, י"ח בטבת תר"ן (10.1.1890), עמ' פט.

יהודה ונותן ההכשר ליין המיוצר בראשון לציון.⁹³ מתוקף תפקידו זה הוא גיבש בתחילת שנת תרנ"ה (סוף 1894) היתר לעבודה בכרמים בשנת השמיטה, שהיה מבוסס על מכירת הגפנים עצמן לנכרי כדי שיעקור אותן ('על מנת לקוץ' בלשון המשנה והתלמוד). כמו הרב סלנט, הרב הלוי סבר שאין למכור את הקרקעות עצמן לנכרי, אך מכירת העצים מותרת. כך בטלו גם שתי ההתנגדויות ההלכתיות להיתר: מכיוון שמוכרים את הגפנים בלבד אין צורך לעשות זאת בערכאות, ואין בכך משום איסור 'לא תִּחַנֵּם', אם כי ההערמה בהיתר כזה כמובן בולטת יותר. הרב הלוי קיבל את הסכמתם של הרבנים סלנט ודיסקין להיתר. הרב דיסקין התנה את הסכמתו להיתר בהסכמתו של הברון רוטשילד; ואכן, הברון רוטשילד הסכים להצעה וחתם על שטר המכירה.⁹⁴

ואולם חובבי ציון לא היו מרוצים מהיתרו של הרב הלוי, שלפיו היה מותר לעבוד בכרמים אך אסור לחרוש ולזרוע בשדות הפלחה. עם זאת, הם נזהרו לא לעשות שוב מעניין השמיטה פולמוס סוער בין חבית ציון לרבני היישוב הישן, כמו שהיה בשמיטה שלפני כן. יהושע אייזנשטט-ברזילי, מזכיר הוועד הפועל ביפו, הציע לפקיד הברון לפנות לרב אלישר ולרבני התנועה ברוסיה לקבלת היתר, אך הצעתו נדחתה, שכן 'בהפקידות יש עתה אחדים ההולכים יד ביד דוקא עם רבני האשכנזים'.⁹⁵

גם בין קנאי ירושלים היו כאלה שלא היו מרוצים מההיתר, והרבנים עקיבא יוסף שלזינגר וטוביה רוזנטל פרסמו את דעתם כי אסור יהיה למכור את היין שיוצר מענבי השמיטה בחוץ-לארץ. בחודש אדר תרנ"ה (מארס 1895) הודיע הרב דיסקין לרב הלוי שיש לאסור את מכירת היין בחוץ-לארץ, ככל הנראה בהשפעתם של הקנאים.⁹⁶ איסור זה עשה את היתרו של הרב הלוי חסר תועלת משום שזו הייתה בעצם מטרת מתן ההכשר ליין.⁹⁷ הרב הלוי נסע לירושלים ושוחח בעניין עם רבניה, אך לא הצליח להשיג היתר למכירת היין בחוץ-לארץ, שכן למרות הסכמתו של הרב סלנט לכך, דבק הרב דיסקין באיסורו.⁹⁸

93 **הצבי**, כ"ג בתמוז תרמ"ז (15.7.1887); שם, כ"ח שבט תרנ"א (6.2.1891); **חבצלת**, כ"ב בתמוז תרנ"א (28.7.1891); בן ציון יאדלר, **בטוב ירושלים: זכרונות מחיי ירושלים וגדוליה במאה האחרונה**, נצח, בני ברק תשכ"ז, עמ' רי, שנ-שנא.

94 אצ"מ 20/A25, עמ' 372, 398-401; שם, 21/A25, עמ' 19-20. מובא בתוך: הוטרר, **ובשנה השביעית**, ב, עמ' 107-108.

95 יהושע אייזנשטט-ברזילי למנחם אושישקין, תחילת ניסן תרנ"ה (מארס 1895), אצ"מ, 21/A25, עמ' 80, 95-96. מובא בתוך: הוטרר, שם, עמ' 349.

96 בועז הוטרר, 'הרב טוביה רוזנטל ומאבקו בהיתרי רבני ירושלים', **ירחון האוצר**, צד (תשפ"ד), עמ' תי-תיב.

97 יהושע אייזנשטט-ברזילי לזלמן אפשטיין, י"א באדר תרנ"ה (7.3.1895), אצ"מ, 13/A25. מובא בתוך: יהושע קניאל, 'היחסים בין הישוב הישן והישוב החדש: בתקופת העליה הראשונה והשנייה (1882-1914)', ב, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשל"ח, עמ' 220.

98 אצ"מ, 21/A25, עמ' 80-81. מובא בתוך: הוטרר, **ובשנה השביעית**, ב, עמ' 119; **המגיד**, כ"ח בסיוון תרנ"ה (20.6.1895), עמ' 187.

באותו זמן ביקר בארץ אליהו שייד, הממונה הראשי על מושבות הברון רוטשילד בארץ ישראל, ואייזנשטט-ברזילי ביקש וקיבל ממנו אישור לבקש היתר מהרבנים אלישר וספקטור אם הרב הלוי לא יצליח לפתור את בעיית המסחר ביין.⁹⁹ בניסן תרנ"ה (אפריל 1895) החל אייזנשטט-ברזילי במאמציו להשגת היתר מהרבנים מוהליבר, ספקטור או אלישר. במכתב לרב מוהליבר הביע אייזנשטט-ברזילי התנצלות לא מפורשת על שהוא פונה אליו רק עכשיו וכתב כי המתיישבים רצו לפנות אליו בתחילה משום שעניינם 'נשואות אליך', אבל 'מצב הדברים מראה כי אם הם ידרשו ההלכה מגאוני חו"ל יגרמו אך ריב ומצה'.¹⁰⁰ הרב מוהליבר פנה קודם כול לרב ספקטור, והוא חידש את היתרו מהשמיטה הקודמת, שלפיו מלאכות דאורייתא (ובהן חרישה וזריעה) יבוצעו בידי נכרים, ויהודים יבצעו מלאכות דרבנן. הרב מוהליבר ביקש מהרב ספקטור להרחיב את היתרו כדי שיהודים יוכלו לבצע גם מלאכות דאורייתא, אך הוא סירב. רבנים אחרים שתמכו בהיתר המכירה בתרמ"ט סירבו לעשות זאת הפעם, ואף לא אחד מהם הסכים להתיר יותר מהרב ספקטור. לבסוף פרסם הרב מוהליבר את היתרו, שלפיו יהודים יכולים לבצע את כל המלאכות, אך מי שידו משגת ישכור פועלים יהודים עניים לביצוע מלאכות דאורייתא.¹⁰¹ גם הרב אלישר חידש את היתרו משנת תרמ"ט שלפיו מותר ליהודים לבצע את כל המלאכות.¹⁰²

בידי חובבי ציון היו אפוא שני היתרים – של הרב מוהליבר ושל הרב אלישר – שאפשרו להמשיך את העבודה בשדות כרגיל. הוועד האודסאי הורה לאיכרים לפעול לפי היתרים אלה והודיע כי מי שלא יפעל כך לא יקבל תמיכה.¹⁰³ כדי ליהנות משני העולמות מכר הוועד הפועל ביפו את העצים של גדרה ורחובות לפי היתרו של הרב הלוי, ואת האדמות – בבית הדין הספרדי בירושלים.¹⁰⁴ סלוצקי כתב לאייזנשטט-ברזילי: 'עשו קנאי ירושלים מה שיעשו, עלינו לנצח בשאלה זו ויהי מה, אם יסכימו רבנים אחדים מארצנו להיתר העבודה, לא נירא מאסורם של רבני ירושלים והחופ"ק דיפו [הרב הלוי], ועל הקולוניסטים לעבוד'.¹⁰⁵

הרבנים סלנט ודיסקין זעמו על התערבותו של הרב ספקטור וכתבו לו מפורשות: 'בל יורה עוד הוראתו באה"ק יען שכולם מסכימים כהוראות הגאב"ד דיפו [הרב הלוי]', אך

99 אצ"מ, A25/20, עמ' 19. מובא בתוך: הוטרר, שם, עמ' 115.

100 יהושע אייזנשטט-ברזילי לשמואל מוהליבר, ד' בניסן תרנ"ה (29.3.1895), אצ"מ, A25/21, עמ' 111. מובא בתוך: הוטרר, שם, עמ' 353.

101 יצחק ניסנבוים ליהושע אייזנשטט-ברזילי, כ"ב בסיוון תרנ"ה (14.6.1895), בתוך: הנ"ל, **אגרות הרב ניסנבוים (תרנ"א-תש"א)**, דפוס אחוה, ירושלים תשט"ז, עמ' 32-33; הנ"ל למנחם אוסישקין, ו' בתמוז תרנ"ה (28.6.1895), שם, עמ' 35; הנ"ל למנחם אוסישקין, י"ט בתמוז תרנ"ה (11.7.1895), שם, עמ' 36.

102 אצ"מ, A25/21, עמ' 337. מובא בתוך: הוטרר, **ובשנה השביעית**, ב, עמ' 129.

103 יהושע אייזנשטט-ברזילי לשמואל מוהליבר, א' באלול תרנ"ה (21.8.1895), אצ"מ, A25/22, עמ' 15-19. מובא בתוך: הוטרר, שם, עמ' 389-390.

104 אצ"מ, A25/21, עמ' 482. מובא בתוך: הוטרר, שם, עמ' 151.

105 אברהם יעקב סלוצקי ליהושע אייזנשטט-ברזילי, ה' בסיוון תרנ"ה (28.5.1895), אצ"מ, A25/61-25.

הרב ספקטור ענה קצרות כי לא חידש דבר בהיתרו ורק האריך את תוקפו לשנה זו.¹⁰⁶ להבדיל מתרמ"ח, הפעם היו רבני ירושלים בעמדת כוח משום שהברון הפקיד בידיהם את ההחלטה בעניין השמיטה, ולכן הם לא היססו להודיע לרב ספקטור כי אל לו להתערב בענייני המושבות בארץ ישראל.

בסוף סיוון (יוני 1895), בד בבד עם חתימתם של הרבנים ספקטור ומוהליבר על היתריהם, הסיר הרב דיסקין את האיסור שהטיל על מכירת היין בחוץ-לארץ.¹⁰⁷ לדעתו של אייזנשטט-ברזילי, הרב סלנט הוא ששכנע את הרב דיסקין לבטל את התנגדותו: 'כפי שהדיפלומטיא היא רוח החיה בכל מעשי סאלאנט וכו' בודאי יתאמצו עתה להקל בכל האפשר וכנראה פעלו על הרב מבריסק שלא יתנגד'.¹⁰⁸ ייתכן כי לאחר שהבינו רבני ירושלים שאם לא יאפשרו את המסחר ביין, לא יתקבל ההיתר שלהם, ובמקומו יפעלו המתיישבים לפי היתריהם של רבני רוסיה, החליט הרב דיסקין להסיר את התנגדותו לכך.¹⁰⁹ גם בשנת השמיטה תרנ"ו המשיכו חובבי ציון לבקש מפקדי הברון לאפשר להם לעבוד לפי היתרים מקילים יותר (היתרי הרבנים ספקטור או מוהליבר), אך הם סירבו לכך בהוראת שייד והברון. שייד נימק זאת כך: 'טובת המושבות דורשת כי לא יריבו עם רבני אה"ק [= ארץ הקודש]'.¹¹⁰

יחסי הכוחות במשולש חובבי ציון-הברון רוטשילד-רבני ירושלים השתנו מאוד בשנים שבין תרמ"ט לתרנ"ו. בתרמ"ט היה הכוח בידיהם של הברון וחובבי ציון, שפעלו להשגת היתר המכירה ולהנחלתו למתיישבים, ואילו רבני ירושלים שהתנגדו להיתר היו בעמדת חולשה והיו נתונים להתקפות והאשמות כי הם 'שונאי היישוב' המנסים להביא לחורבנו. בשמיטת תרנ"ו לעומת זאת התהפכו היוצרות; הברון רוטשילד הפקיד את הסמכות לגבש את ההיתר בידי הרב הלוי, שהיה בא כוחם של רבני ירושלים, וכדי לבקש היתר מרבני רוסיה היו צריכים חובבי ציון לקבל את רשותו של הברון.

גם בסגנון פעילותם של רבני ירושלים וקנאיה חל שינוי בשמיטת תרנ"ו. כשהסמכות לגיבוש ההיתר הייתה נתונה בידי הרבנים הם הבינו כי כדי לשמור עליה עליהם להתגמש ולאפשר פשרות הלכתיות. הקנאים לא יכלו לצאת בגלוי נגד ההיתר שזכה לתמיכתו של רבם הרב דיסקין, וגם ניסיונם להתנגד לחלק ממנו לא עלה יפה.

106 יוסף צבי הלוי, **ספר הוראות שעה**, [חמו"ל], ירושלים תרס"ט, עמ' קכד-קכה.

107 **מחזיקי הדת**, ו' בתמוז תרנ"ה (28.6.1895), עמ' 7.

108 **אצ"מ**, A25/21, עמ' 226-227. הרב דיסקין היה ידוע בכינוי הרב מבריסק, על שם מקום רבנותו האחרון בליטא לפני עלייתו ארצה.

109 גישתו זו שונה בתכלית מן הנרטיב החרדי, הרואה בו את אחד המתנגדים התקיפים להיתר המכירה. ראו בהרחבה: משה אריאל פוס, 'היתר המכירה תרנ"ו ומשמעותו לזמננו', **ירחון האוצר**, לו (תש"ף), עמ' קצג, הערה 1. גם בקרב ההיסטוריונים יש שראו בחתימתו על 'קול מהיכל' בתחילת תרמ"ט סימן לשינוי דעתו והתנגדותו להיתר. ראו למשל: שלמון, 'איש מלחמה', עמ' 311.

110 **יהושע אייזנשטט-ברזילי** ליצחק ניסנבוים, י"ד בטבת תרנ"ו (31.12.1895), **אצ"מ**, A25/22, עמ' 350-355. מובא בתוך: הוטרר, **ובשנה השביעית**, ב, עמ' 459, הערה 24.

סיכום

בשמיטת תרמ"ט התגלע פולמוס עז ונוקב בין התומכים בהיתר המכירה למתנגדים לו, באירופה ובארץ ישראל. בני התקופה תיארו את המתנגדים להיתר בירושלים במונח הכוללני 'רבני ירושלים', ולא ציינו את שמותיהם של הרבנים שהתכוונו אליהם, אולי כדי להימנע מפגיעה בהם. בעקבותיהם עשו כך גם ההיסטוריונים שעסקו בפולמוס השמיטה, ולא ציינו למי בדיוק הם מתכוונים בדבריהם. נוסף על כך, הם לא הבחינו בין התנגדות הלכתית להיתר המכירה ובין נקיטת פעולות ציבוריות כמו פרסום איסור העבודה ברבים, השמצת התומכים בהיתר והברון רוטשילד בעיתונים והקמת ועד השמיטה. בני התקופה וההיסטוריונים ראו בהתנגדות להיתר המשך ישיר להתנגדותם של אנשי היישוב הישן למושבות החדשות והאשימו אותם בניסיון להרוס את מפעל ההתיישבות.

ואולם בחינת האירועים מראה כי פני הדברים היו שונים. למעשה, הרב דיסקין תמך במושבות ולא היה שותף למכתבים שפרסמו אנשי היישוב הישן נגד אנשי המושבות בשנים שלפני שמיטת תרמ"ט. הרב סלנט, שחתם על רובם, שינה את עמדתו בנוגע למושבות לאחר שהבטיח לו הברון רוטשילד בעת ביקורו בארץ ישראל כי הוא יקפיד על שמירת המצוות במושבות. גם בנוגע להיתר היו עמדותיהם של הרבנים שונות: הרב סלנט התנגד להצעתו של הרב ספקטור להתיר את העבודה בשמיטה באמצעות מכירת הקרקעות, ואילו הרב דיסקין סמך על דעתו של הרב ספקטור. כאשר ביקשו ממנו מקורביו הקנאים לפרסם התנגדות הלכתית להיתר, הוא התחמק. ברור שאילו הוא התנגד להיתר הוא לא היה חושש להביע את דעתו, כמו שלא חשש לעשות זאת בנושאים אחרים שהוא יצא בהם בתקיפות נגד מגמות החידוש, ובפרט נגד בתי הספר החדשים. גם הרב סלנט סירב לפרסם את האיסור ברבים, כדי לא לעורר מחלוקת וכדי לא לפגוע במושבות ובברון רוטשילד.

אלה שעשו מן ההתנגדות ההלכתית מאבק ציבורי בלי להתחשב בהשלכותיו היו קנאי ירושלים, שהקימו את ועד השמיטה ופרסמו כרוז שפגע ברוטשילד וברבני רוסיה אשר תמכו בהיתר. רבני ירושלים נאלצו לפרסם את האיסור על העבודה בשמיטה כאסמכתה להקמת ועד השמיטה, אף שדעתם לא הייתה נוחה ממנו.

כאמור, המתנגדים להיתר המכירה בירושלים לא השתייכו לקבוצה אחידה. ההבדלים בין מנהיגות רבנית לקבוצת קנאים והדינמיקה ביניהן, כמו שמשקפים מאירועי פולמוס השמיטה בתרמ"ט, אינם ייחודיים לפולמוס זה ובאים לידי ביטוי גם במקרים אחרים. אלה חורגים מתחומו של מחקר זה.